

УДК 330.8

Родіонова Л., Родіонов А.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИМІРИ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

Висвітлено методологічні підходи цивілізаційного наукового дослідження теорії економічних систем.

Ключові слова: *цивілізаційна парадигма, системно-синергетичний аналіз, системотвірний зв'язок економічної системи, економічна взаємодія.*

Теорія економічних систем розвивається як новий напрям економічної теорії та економічної науки загалом, засаднича компаративістики (порівняльного аналізу) економічних систем. Зростання інтересу до даної проблематики активізувалося з 1990-х років під впливом системних трансформацій, що зумовили збільшення різноманітності та зближення типів економічних систем, а також глобалізаційних, регіоналізаційних та інформаційно-комунікативних процесів, що ускладнюють функціонування систем як цілісних утворень та їх складових. Домінують інституціональні дослідження, методологічною основою яких служить традиційна наукова система пізнання суспільних процесів. Науковці звертають увагу на необхідність оновлення методологічних засад інституціональної теорії з метою перетворення її на цілісну економічну теорію, наближення економічної науки до реального життя людей. Обґрунтовують використання нових загальнонаукових підходів і принципів системно-синергічного пізнання та цивілізаційної парадигми. Оскільки поняття «економічна система» – це базова економічна категорія, актуальним є визначення його обсягу та змісту з позицій цивілізаційного підходу аналізу суспільних процесів.

Історіографія проблеми досить потужна. Питання економічної системології відображені у працях всесвітньовідомих учених, зокрема Д. Белла, О. Бузгаліна, І. Валлерстайна, В. Іноземцева, К. Ландауера, В. Ойкена, Т. Парсонс, К. Поланьї, П. Семюелсона, П. Сорокіна, А. Тойнбі, С. Хантінгтона, О. Тоффлера та багатьох інших. В українській теоретичній економічній науці провідне місце займають праці Г. Башняніна, В. Геєця, В. Котова, А. Кредісова, Б. Кульчицького, П. Леоненка, Ю. Павленка, Ю. Пахомова, С. Степаненка, А. Філіпенка.

Більшість економічних досліджень ґрунтована на традиційній класичній загальнонауковій парадигмі. Методологічні підходи загальної теорії систем, теорії відкритих нерівноважних і необоротних систем (синергетики), що відображені в цивілізаційній парадигмі дослідження суспільних процесів, вітчизняні вчені майже не використовують.

Завдання даної статті полягає у розгляді особливостей застосування цивілізаційної парадигми та системно-синергетичного аналізу в дослідженні теоретичних проблем організації економічної системи, що їх запропонував провідний український інституціоналіст професор С. Степаненко у монографії «Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології)».

У сучасній багатопарадигмальній економічній теорії співіснують різні погляди на категорію «економічна система». Вперше цілісну теорію економічних систем створили класики марксизму. Економічну систему вони розглядали як систему суспільних виробничих відносин, залежних від змін у рівні й характері продуктивних сил; сукупно вони утворюють базис суспільства і зумовлюють певну надбудову – політичні, правові, моральні, філософські, релігійні та інші погляди, різноманітні політичні й громадські установи та організації. У сучасній економічній думці єдиного прийняттого уявлення про економічну систему нема. Відомі авторитети з теорії економічних систем В. Кульчицький і П. Леоненко проаналізували десятки різних визначень економічної системи, що їх сформулювали найвідоміші західні, російські та українські вчені, які представляють різні напрями економічних учень [5, 104–135; 6, 68–71, 74–80]. Наведемо найпоширеніші в українській економічній теорії трактування економічної системи. Це:

- ✓ сукупність усіх видів економічної діяльності людей у процесі їх взаємодії, спрямованих на виробництво, розподіл, обмін і споживання товарів та послуг, а також на регулювання такої діяльності відповідно до мети суспільства [2, 444];
- ✓ сукупність взаємопов'язаних та відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства [3, 63];
- ✓ особливим чином упорядковані зв'язки між економічними суб'єктами (виробниками і споживачами матеріальних та нематеріальних життєвих благ) [4, 45];
- ✓ сукупність механізмів організації національної економіки [1, 104];
- ✓ відповідно структурована та субординована за певними рівнями сукупність соціально-економічних інститутів, що відіграють кожен свою роль [5, 73];

- ✓ система механізмів та інституцій, що забезпечують організацію виробництва й розподілу створених у суспільстві матеріальних і духовних благ [6, 129].

При визначенні структури економічної системи переважна більшість учених характеризує такі її складові, як виробничі відносини (соціально-економічні та організаційно-економічні), продуктивні сили, механізм господарювання, що свідчить про збереження підходів марксистської теорії суспільства. Одночасно використовують положення «економікс», згідно з яким економічна система є механізмом, за допомогою якого розв'язують три проблеми економічного життя: що, як і для кого виробляти і в яких обсягах [1, 103–104; 4, 46]. С. Панчишин до структури економічної системи увів такі елементи: механізми узгодження діяльності суб'єктів господарського життя, розподілу і перерозподілу створеного національного продукту, реалізації власності на виробничі ресурси та виготовлені життєві блага, грошовий, оподаткування і державних видатків, заощадження й кредитування тощо та інституції, що створені для контролю за функціонуванням механізмів [1, 105–106].

Відомий український учений С. Степаненко вперше в українській економічній літературі у монографії «Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології)» обґрунтував застосування у дослідженні теоретичних проблем економічної системи цивілізаційної парадигми наукового аналізу [8]. Її розглядають як найглибшу складову методології інституціональної економічної теорії [8, 6].

Засадничою складовою цивілізаційного наукового пізнання є системно-синергетичний аналіз.

Системний аналіз передбачає розгляд предмету аналізу як цілісної системи, яку характеризують складність утворення, організованість її підсистем та елементів, їхня взаємодія (взаємообумовленість і взаємозв'язок). Заперечуються абсолютизація будь-якої складової суспільного життя, причинно-наслідкової залежності, матеріальності результатів.

Суспільство як цілісне утворення складається з політичної, соціальної, економічної та духовно-культурної підсистем. Економічну сферу аналізують як автономну систему з власними підсистемами та елементами, цілями і функціями. Цілі економічної системи визначаються суспільством і полягають у створенні благ та послуг для забезпечення суспільних потреб.

Складність економічної системи полягає в її побудові: а) у внутрішній дискретності її підсистем, кожна з яких є також самостійною системою з власною структурою із спільними та індивідуальними особливостями, у поєднанні диференціації та інтеграції, коли визнають об'єктивну необхідність поділу конкретної системи на частини з подальшою інтеграцією їх у цілісність, що має нові якості; б) в існуванні емерджентних влас-

тивостей, які визначають загальні цілі, цінності, способи дії, мають генетично-історичне і духовно-культурне змістове наповнення, в) у системі зв'язків: горизонтальних між окремими складовими й елементами цілісної системи та вертикальних між суспільством як цілим і його складовими, а також між елементами різних сфер суспільства, характер яких залежить від багатоаспектності їх функціонування.

Аналізуючи структурованість економічної системи, С. Степаненко наголосив, що цілісність економічної системи – це процес досягнення взаємної відповідності її складових, які постійно змінюються [8, 32]. Він виокремлює напрями/підсистеми та рівні економічної системи. Кожна економічна система складається з підсистем: виробничої та інфраструктури транспорту і зв'язку, інституціональної (структури власників ресурсів, структури економічних інститутів й органів держави, фінансово-грошової, соціально-трудової тощо), соціальної та вертикально-рівневої структури: мікрорівень, мезорівень, макрорівень, нанорівень. Елементами суспільної системи, котрі формують усі її зв'язки і свідомість, є люди як суспільні індивіди та організації, що вони створили. Елементи економічної системи – це економічні суб'єкти, які діють у межах домогосподарств, позасімейних економічних організацій та держави як особливого типу економічної організації. Вони створюють соціальну (посуб'єктну) структуру економічної системи, характерні певним місцем, роллю і функціями, поведінкою в економічній системі. Цілі економічних суб'єктів спрямовані на забезпечення власних спроможностей, потреб та інтересів. Активна діяльність економічних суб'єктів забезпечує реалізацію функцій економічної системи, інтегрує цілі суспільства та їх особисті.

Важливим напрямом системного аналізу є вивчення організації економічної системи – впливу цілісності системи на впорядкування формування й розміщення структурних підсистем і елементів, забезпечення їх функціонування, узгодження зв'язків та відносин між ними і системою загалом, їх відповідність цілям системи. Кожній економічній системі притаманні власні історичні форми підсистем та економічних суб'єктів, їх структурованість і взаємоузгодженість діяльності, цілі, завдання і функції. Порядок розміщення економічних суб'єктів може набувати форми ієрархії (переважно вертикальних зв'язків володарювання–підпорядкування) або мережі (горизонтальні взаємозв'язки, коли суб'єкти є самодостатніми вузлами мережі з координаційним характером упорядкування зв'язків).

В економічній системі є два центри впливу: економічні органи держави і ринок. Вони визначають структурну будову та процес взаємодії між структурними елементами, особливості організації і функціонування економічної системи даного суспільства, реалізацію цілей системи та цілей економічних суб'єктів.

Аналіз складності й організації економічної системи на єдиних засадах потребує виявлення головного/системотвірного зв'язку, що є основою формування всіх інших зв'язків, охоплює всі структурні підсистеми, рівні та елементи, спрямовує їхню діяльність на досягнення головної мети економічної системи, забезпечує вплив її цілісності на складові. Таким зв'язком є суспільна залежність економічних суб'єктів, що розглядається через їх взаємну залежність та відносну відокремленість, виникає в результаті розвитку суспільного поділу праці й формування власності на ресурси. Людина та її вільна взаємодія з іншими індивідами є центральними чинниками функціонування економічної системи (ідея людиноцентричності на противагу неокласичній ідеї ринкоцентричності, визнання монадності суспільного життя та персоналістичності економічного життя). Господарські процеси розглядаються з позицій активної свідомої діяльності економічних суб'єктів, урахування їх характерних ознак, мотивів діяльності, ролі суспільної свідомості та цивілізаційних чинників, характерних для кожного суспільства. Дослідження суспільної свідомості та форм, яких вона набуває в економічній системі (верховна економічна влада, цілі економічної системи та економічних агентів) – важлива складова інституціональної економічної теорії. С. Степаненко вважає, що «є всі підстави розглядати економічну взаємодію як науковий предмет інституціональної економічної теорії і як ще одну важливу складову її методології» [8, 11].

Синергетика як концепція самоорганізації систем стверджує, що системи за своєю природою перебувають переважно в стані нестійкої рівноваги не тільки через зовнішні обставини, а й через спонтанні зміни в них самих [7, 14–15]. Поєднання системного підходу і синергетики передбачає аналіз економічних систем як самоорганізованих і нерівноважних, без запрограмованості розвитку початковими умовами, визнаються об'єктивні причинно-наслідкові зв'язки та випадковість і спонтанність, можливість і дійсність, багатоваріантність розвитку з періодами стабільності й нестабільності в «точці біфуркації», що означає кризу системи і невизначеність подальшого руху, вузловий момент історії. Виходячи на новий рівень самоорганізації, система вибирає один із кількох варіантів руху. Відмова від єдиного критерію та визнання багатоваріантності розвитку системи є базовим принципом сучасного наукового мислення.

Узагальнюючи методологію дослідження економічної системи С. Степаненко запропонував визначити її як сферу суспільства, в котрій відбувається створення і споживання матеріальних благ та послуг через свідомо організовану взаємодію економічного центру й економічних суб'єктів на різних рівнях її структури [8, 156].

Інституціональна теорія економічної системи в контексті цивілізаційної парадигми і системно-синергетичної методології передбачає дослідження:

- ✓ еволюції структуризації економічної системи та формування її рівнів відповідно до історичних і просторово-територіальних умов;
- ✓ природи, місця, форм прояву та ролі влади в економічній системі (економічної влади й економічного центру), процес реалізації якої визначає структуру економічної системи, забезпечує вплив суспільства як цілого на формування і реалізацію суспільної залежності економічних індивідів, координує їх дії;
- ✓ об'єктивності та історичності системи економічних суб'єктів, місця і ролі індивідів в економічних організаціях, функцій і спроможності останніх реалізувати потреби та здібності людей;
- ✓ суспільної залежності індивідів у господарській сфері, в основі якої лежать економічні взаємозв'язки, зміст котрих визначає виникнення і розвиток суспільного поділу праці, а характер – поява та еволюція власності на засоби виробництва. Аналіз власності передбачає розкриття її генезису, сутності та ролі у формуванні структури економічної системи, історичних типів і форм; процесів її реалізації, вплив суспільних чинників;
- ✓ змісту та глибини впливу цивілізаційних факторів на економічну систему.

Отже, запропоновано новий методологічний рівень наукового дослідження, зміст якого – системно-синергетичний аналіз і цивілізаційна парадигма, є засадою інституціонального аналізу економічних систем. Його використання створює нову якість знань про економічну систему, можливості уточнення змісту економічних категорій відповідно до нових сучасних суспільно-історичних умов, наближення економічної науки до економічної дійсності.

The article ascertains the methodological approaches of the civilization scientific research of the theory of economic systems.

Key words: *civilization paradigm; systematic and synergetics analysis; system creating relation of the economic system.*

Освещены методологические подходы цивилизационного научного исследования теории экономических систем.

Ключевые слова: *цивилизационная парадигма, системно-синергетический анализ, системообразующая ось экономической системы, экономическая взаимозависимость.*

Література

1. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка: навч. посіб.: У 2 кн. – Кн. 1: Вступ до аналітичної економії. Макроекономіка / За ред. С. Панчишина і П. Островерха. – 4-те вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2006. – 723 с.
2. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Редколегія: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 864 с.
3. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – 5-те вид., стер. – К.: Знання-Пресс, 2006. – 615 с.
4. Економічна теорія: політекономія. Підручник / За заг. ред. С. І. Юрія. – К.: Кондор, 2009. – 604 с.
5. Кульчицький Б. В. Сучасні економічні системи: навч. посіб. / Б. В. Кульчицький. – Л.: Афіша, 2004. – 279 с.
6. Леоненко П. М. Сучасні економічні системи: навч. посіб. / П. М. Леоненко, О. І. Черепніна. – К.: Знання, 2006. – 429 с.
7. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации. Философский анализ / Ю. В. Павленко. – К.: Феникс, 2002. – 760 с.
8. Степаненко С. В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології): Монографія / С. В. Степаненко. – К.: КНЕУ, 2008. – 312 с.